

RAINER M. JÁNOS

1.

1989 után egy darabig e kérdés második, a feltáratlan témákra vonatkozó része *túnt* 1956 legfontosabb problémájának: a feltáratlan történetek sokasága, a részletekről való ismeretek hiánya. Ez a látszatra kielégíthetetlen ismeretigény egyrészt 1956 és a közelmúlt befogadásának új módjával állt összefüggésben, másrészt valódi érdeklődést jelzett. Az előbbin a globális megismerési és ábrázolási technikát értem, amely azt ígéri, hogy segítségével minden megismerhető, mindenre található szemtanú – jóllehet minden jelenség nehezen átlátható, titok lappang mögötte. A mindenható audiovizuális, sőt digitális és interaktív technológia azonban megfejtja a titkot. A valódi érdeklődést a részletek elhallgatása keltette, amely Magyarországon egészen 1989-ig tartott, legalábbis az első nyilvánosságban. A nyugati demokratikus emigráció és hazai demokratikus ellenzék sokat tett ugyan ez ellen, de eredményei viszonylag szűk kört értek el.

Tíz évvel ezelőtt, a 40. évfordulón úgy láttam, hogy 1956 fő történeti kérdései azok, amelyek a forradalmat elhelyezik nagy történetekben.¹ Ilyen probléma az 1956 előtti egy-másfél (vagy két?) évtizedben lejátszódott társadalmi változásoké, a forradalomban való részvétel motívumai és típusai, az 1956-os politikai tagoltság kérdése, a forradalom és a nemzetközi politika, valamint 1956 és a Kádár-rendszer jellege. Akkor úgy láttam, hogy ez az utóbbi 1956 legfontosabb történeti problémája: 1956 miatt lett Kádár János és rendszere olyan amilyen, de a vereségbe bele-

¹ 1956 fő kérdései és problémái – ma. *Rubicon*, 1996/8–9. 14–19.

nyugodó, kapituláló magyar társadalom is 1956-os tapasztalatai miatt építette fel a *maga* Kádár-kori világát, fogadta el és fejlesztette tovább alkotó módon az informális alkuk, kölcsönös előnyök, a sohasem kodifikált megegyezések mikrovilágait. Ezt ma is érvényesnek tartom.

Szemben a tíz év előttivel, ma ezt nem gondolom *történeti* problémának. Inkább olyan morális kérdésnek, aminek van ugyan összefüggése a történelemmel, de a forradalom felmutatása, a forradalomról szóló történeti narratívák a jelek szerint nem sokat segítettek abban, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk. Azóta egy sor szintézis jelent meg, számos konferenciát rendeztek, részkérdésekkel foglalkozó kötetek százai láttak napvilágot, kialakultak az állami-politikai, média-, civil emlékezős rituáléi, a közbeszédben rögzült egy sor panel 1956-tal kapcsolatosan. 1956 a történelemmé váló *meghalás* végső stádiumába került: már csaknem történelemmé halt, de még nem egészen. Kezdi elfoglalni tehát helyét a nagy történetekben is. Ezeknek a nagy történeteknek egy része krónika jellegű, nem törekszik arra, hogy az elbeszélte eseményeket interpretálja, valamiféle nagyobb léptékű vízióba rendezze. Más része a 20. század 1989 után divatosná vált, lényegében poszthidegháborús felfogásban helyezi el 1956-ot. Megengedőbb változatában csak a szovjet típusú rendszer, radikálisabb formájában a marxizmus–leninizmus és minden megvalósulási formája világtörténelmi zsákutca, s a magyar forradalom ebben játszódtott le, időben valahol a történet közepe táján. Előkelő szerepben: előre jelezte, esetleg el is indította a szovjet szisztéma felbomlását és bukását.

Ma úgy érzem, 1956 fő problémája nem annyira a nagy történetben elfoglalt hely, pontosabban nem a nagy történet keretének meghatározása, hanem a forradalom, az esemény maga. Nem részletei, hanem egésze. William Doyle, a nagy francia forradalom egyik legnevesebb (angol) történésze a forradalomról szóló kitűnő *Nagyon rövid bevezetés*² néhány alapvető kérdésre próbált válaszolni anélkül, hogy túlságosan mélyen elmerült volna a részletekben. Miért is tört ki a forradalom? – kérdezte Doyle, s ennek nyomán megkérdezhetnénk: *miért Magyarországon tört ki forradalom (vagy bármi) 1956-ban* – olyan esemény, amelynek része az előző rendszer hirtelen és radikális összeomlása? A sztálini rendszer mindenütt nagyon hasonló struktúrákat hozott létre a második világháború után a Szovjetuniótól nyugatra. Sztálin halálát mindenütt valamelyes enyhülés követte. A szovjet párt XX. kongresszusa mindenütt felerősítette a kritikai hangokat mind a pártértelmiségben,

² William DOYLE: *The French Revolution. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

mind a pártvezetésben, s többé-kevésbé mindenütt érzékelhető volt a légkör váltása az egész társadalom számára. Ez a kérdés mindenekelőtt az összehasonlító kutatások fontosságára hívja fel a figyelmet.

A következő kérdés: ha forradalom volt, *minek vetett véget?* A klasszikus rendszernek (Kornai János nevezi így a sztálini modellt)³ nem egyedül a magyar események vetettek véget, s nem is ért véget voltaképpen 1956-ban – ha egyáltalán. Másfelől: *mit kezdett el?* A reformok útján való elmozdulás a klasszikus (sztálini) rendszertől már 1953-tól megindult, s magában a Szovjetunióban is előrehaladt októberre. Talán a rendszerváltásokat kezdte el, 1989-et? Nemrég a lengyel Szolidaritás független szakszervezeti mozgalom megalakulásának 25. évfordulója pontosan ugyanezen történeti szerep igényének a jegyében zajlott le. Eszerint az 1980. augusztusi gdański megállapodások jelentették *az első dominót*. 1956 magyar forradalma túlságosan rövidnek bizonyult még ahhoz is, hogy legalább a programok alapján valamiféle koherens képet fessünk arról, mit akart elkezdni a magyar társadalom 1956-ban. Mennyire eltúlzott azonban a magyar '56-ot a francia 1789-hez hasonlítani, gondolhatnánk e kérdéseken töprengve kedveszegetten. Doyle utolsó kérdése mégis új impulzust adhat. *Hol is tart* ma a francia forradalomról szóló diskurzus, kérdezte, és először is megállapította, hogy az bizony több mint kétszáz év elteltével is eléggé élénk. Ami a magunk forradalmát illeti, a legkevesebb, amit leszögezhetünk, hogy az arról szóló diskurzus is igen élénk, igaz, csak fél évszázad távlatából. De milyen hasonló *magyar* eseményről beszéltek/beszélnek ennyit világszerte (mert a magyar forradalommal most az egész világon foglalkoznak, Japántól Latin-Amerikáig)? Alighanem egyikről sem.

Vagyis a legfontosabb kérdés: milyen forradalom is volt ez a magyar – mi magyarázza ezt a különös érdeklődést, ha egyszer sem a klasszikus forradalmakhoz, sem a tisztán politikai forradalmakhoz nem mérhető? A politikai forradalom definíciójának félig ugyan megfelel – lerombolt egy politikai rendszert, de nem tartósan, és ami újat állított helyébe, az kialakulatlan maradt, majd kezdeteit is eltaposta a szovjet intervenció, illetve a restauráció. Sikertelensége ellenére is nagyhatású esemény – és ezt, azt hiszem, éppen rövid lefolyásának és a koncentrált figyelemnek köszönheti. Az 1956-os Budapest a médiakorszak nyitányát jelzi. Még nem ért össze az élő hang és kép, de már majdnem. A hirtelen távolivá és megközelíthetetlené vált, a vasfüggöny mögé zárt kis országban egy 19. századi jegyeket viselő politikai forradalom zajlik le, klasszikus sze-

³ KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Rt., 1993.

replőkkel és klasszikus tartalmakkal. Rövid lefolyása, példátlan sikere (néhány napig a történeteket úgy is lehetett interpretálni, hogy a magyar felkelés meghátrálásra készítette a Szovjetuniót), majd bukása a legkülönbözőbb magyarázatok számára hagyott tért. A magyar forradalom örökre *nyitott* történet marad, ezért mindenki megtalálhatta benne saját világmébének igazolását. Valóban egyszerre szemlélhető antitotalitárius forradalomként, kísérletként új típusú, öngazgató szocializmus felépítésére, vagy egyszerűen a mindenfajta zsarnokság elleni lázadásként, nemzeti szabadságharcként.

Hatásai – akár azt nézzük, minek vetett véget, akár azt, mit kezdett – késleltetettek és korlátozottak. 1956 a szovjet rendszer kelet-közép-európai változataiban zajló *tanulási és alkalmazkodási* folyamat egyik legfontosabb láncszeme és viszonyítási pontja, de nem az egyetlen. Voltaképpen a térség szovjetizálásától a szovjet rendszer végéig tartott ez az interakció az oktrojált elitek és az alávetett társadalmak között. Lényege a sztálini projekt (vagy az, amit a Vörös Hadsereggel érkező, vezetésre kiválasztottak annak véltek) megvalósításának kísérlete, majd az attól való elmozdulás, helyi változatok és stratégiák keresése. (Az útkeresés az első pillanattól kezdve jelen volt azok gondolataiban, akik az 1945 utáni egy-két év szovjet politikai manőverezését továbbgondolva valódi nemzeti kommunizmusokon kezdtek gondolkodni – mint például Nagy Imre.) 1956 tehát nem vetett véget a klasszikus sztálinizmusnak (még megkésve és korlátozottan sem), hanem súlyos érvet adott azok kezébe, akik szerettek volna véget vetni neki. 1956 azon a ponton tört ki, amikor egy rövid és elég következtelen reformperiódust korlátozott resztalinizáció követett, majd újabb reformkezdeményezések történtek. A maga szempontjából nagyon éleslátóan fogalmazott az MSZMP ideiglenes KB-ja 1956 decemberében, amikor az események egyik fordulópontját abban látta, hogy a Nagy-fémjelezte pártellenzék (egyébként teljesen akaratlanul) kritikáját „kivitte az utcára”. A szovjet rendszer nyelvi és intézményei keretei között folyó kritika a tömegindulatokkal kiszámíthatatlan gyúelegyet hoz létre, ahogyan 1956 radikális politikai forradalma mutatta. A következtetés: elkerülni az ilyen szituációt mindenáron, még a sztálini projekt feladásának árán is.

1956 volt a legradikálisabb lázadás a szovjet rendszer ellen, és tömeges részvétel szempontjából is legfeljebb az 1980–81-es lengyel forradalom mérhető hozzá. Mégis, úgy tűnik, hosszú távra véget vetett a magyar társadalom radikalizmusának és demobilizálta azt. Amit 1956 elkezdhetett, az nem az a fajta új politikai és társadalmi berendezkedés volt, amit az egyetemi hallgatók, Bibó István vagy Nagy Imre egymástól füg-

getlenül és számottevő eltérésekkel vizionáltak. Inkább az a pragmatikus és lappangó alkuhálózati társadalmi berendezkedés, amely a kádári Magyarországot jellemezte, s amely minden 1956 utáni kelet-közép-európai szovjetrendszer számára (vonzó) mintaként, vagy (elrettentő) példaként szolgált. A szovjet hadsereg, Kádár János és a mérsékelt rákosisták „November 4-e koalíciója” nem csak a harmadikutas-szocialisztikus utópiát törte össze. Maga alá gyűrte, a jelek szerint a rendszerváltást túlélően azt is, amit ugyancsak 1956, a forradalom kezdett el: a magyar társadalom erkölcsi újjászületését. Peter Unwin, egykori budapesti brit nagykövet Nagy Imre-életrajzában azt írta: „Nagy és a forradalom bukásra volt ítélve, de visszaadta Magyarországnak az önbecsülését.”⁴ Jó lett volna, ha így történik. 1956 – ha nem csak tünékeny szabadságünnepnek látjuk – inkább a szovjet rendszerrel való együttélés sajátos képességét adta. Ötven év és a rendszerváltás után viszont mindinkább annak látjuk – ez viszont 1956 emlékezettörténetéhez tartozó kérdés, úgyszólván ott folytatom...

2.

A *tudományos interpretációban* nem látok markáns különbségeket. Más körülmények között ugyan, de a mai irodalom egy már lényegében negyven-negyvenöt éve folyamatos diskurzus vonalát követi. Ennek fő megoszlása már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kialakult. A baloldali, posztmarxista történetírás nem látta lezártnak a szovjet típusú szocializmus történetét, és a magyar forradalmat az egyik legreményteljesebb kísérletnek vélte a sztálinizmustól való elmozdulás útján. Akik lezártak tartották, 1956-ot antitotalitárius és/vagy nemzeti felkelésnek, forradalomnak, szabadságküzdelemnek gondolták. Ezen túl a legnagyobb hatásúak a krónika típusú leírások voltak, amelyek eleven színekkel ábrázolták az események láncolatát, az egyéni vagy kollektív szereplőket és leginkább egyetemesnek tartott emberi értékek megjelenítésére törekedtek. Ezeket többnyire szemtanúk írták, mindenestre az ő beszámolóik keltették a legnagyobb figyelmet, érték el a legnagyobb sikert.

1989 után a történetírás többnyire ezt az utóbbi mintát követte. 1956 történeti narratíváinak nagy része a különféle krónikák sorába illeszkezik. A szovjet rendszer története, reformjaival együtt lezárult, a marxis-

⁴ Peter UNWIN: *Voice in the Wilderness: Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. London, Macdonald, 1991. 187–189.

ta jelenkortörténet defenzívába szorult, úgyhogy 1956 domináns interpretációs kerete a totalitarizmuselméletből származik. A kilencvenes évek elején egy tulajdonképpen népszerűsítő kiadvány, az 1956-os Intézet és a Tankönyvkiadó rövid összefoglalója⁵ nyomán zajlott lényegében az egyetlen történeti vita a forradalommal kapcsolatban. A vita két főszereplője, Litván György és Tőkéczi László a forradalom antitotalitárius jellegének közös alapján vitatták azt, hogy az eseményekben a társadalmi avagy a nemzeti felszabadító program volt-e az elsődleges. A vita lényegében követte a hazai politikai-ideológiai élet törésvonalát, azzal a jelentékeny különbséggel, hogy míg a nemzeti-konzervatívnak nevezett oldal teljes tudatossággal törekedett saját történeti hagyományvonal kialakítására (illetve 1956 beillesztésére a rekonstruáltba), és nem volt idegen tőle a kanonizálás törekvése sem, a mai szociáldemokrácia szembeötlően bizonytalan maradt. Nyilván, mert sajátos hagyományvonalába, amelybe az *MSZDP* és az *MSZMP* örökségét egyszerre akarta, illetve volt kénytelen beleszűrni, nagyon nehezen fért bele 1956 bármilyen szemlélete. Ez a bizonytalanság a kétezres évek elejére elmúlt, de 1956-ról ma nemigen folyik történeti vita. Ahogy a forradalom igazi jelentőségét megvilágító két tényezőről, a Kádár-korszakról, illetve az emlékezés, emlékezet problémájáról sem (utóbbit az úgynevezett ügynökügyek azért kimozdították a holtpontról). 1956 történeti ábrázolásának döntő terepe ma is az interpretációban szegény krónika – ezt bizonyos fokig önkritikusan kell megállapítanunk. Véleményem szerint azonban az emlékezetproblémák a következő években is állandóan jelen lesznek a magyar történetírás horizontján. Új történeti generáció fellépése várható (már most is zajlik), amelyik – velünk ellentétben – egyetemi éveitől az új történetírói megközelítéseket tanulta és tanulja, módszertani szempontból sokkal tudatosabb. E kettő találkozására kezdeményezi majd minden bizonnyal a történeti, sőt *történetészvitát* 1956-ról és következményeiről. Az a fajta etikai elkötelezettség és gondolkodás, amely elsősorban a rendszerváltó történetírás sajátja volt, őket nem nagyon jellemzi majd, vagy más lesz. Szerintem ezeket a törekvéseket kell segítenünk, amennyire csak lehet. Talán azt is lehetne mondani, hogy az 1956-ról szóló interpretációk vitája ma még részben az oktatás kérdése: annak műhelyeiből (ha vannak...) is kerülnek majd ki a vita résztvevői.

⁵ BAK M. János–KOZÁK Gyula–LITVÁN György–RAINER M. János: *Az 1956-os magyar forradalom. Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223.

3.

Az emlékezet közösségi rítusai (állami ünnepek, médiajelenlét stb.), szimbolikája 1989 után hamar kialakultak. 1956 elfoglalta helyét a tananyagokban, tankönyvekben, sőt a nyilvános közbeszédben is rögzültek bizonyos közhelyei. Ugyanígy közhellyé vált az értelmiségi diskurzusban 1956 harminchárom éves felejtése. Nagyon valószínű, hogy már a legközelebbi jövőben ezek a toposzok határozzák meg a forradalom emlékezetét. A diffúz személyes emlékezetek ugyanis hamarosan megfogyatkoznak, illetve végső formában rögzülnek. Az elmúlt tizenöt évben hihetetlen mennyiségű személyes emléket rögzítettek írásban, képből és hangban – amelyek ily módon sokkal hosszabb ideig és sokkal jelenvalóbban maradnak közöttünk, mint a korábbi események emlékei. A személyes emlékek folytonos újrakonstruálásának megszűntével 1956 is a hivatásos emlékezők vadászterületévé válik, illetve a különböző kollektív emlékezeti panelekből áll majd össze képe.

Az viszont még nem dőlt el, hogy ezek a panelek mit tartalmaznak majd, milyen értékeket közvetítenek, milyen viszonyt alakítanak ki a múlt reprezentációja és a jelen között. A hatástörténet nyilván kevésbé használható ehhez, megint csak a forradalom önmaga, a mintegy magában álló esemény szemlélete dönt majd. Két lehetséges változatot látok. Az egyiket Rév István nevezte *1956 november 4.-központú* történetének – ez a tragédia, a hősiesség bukás és a nemzeti gyász tablója. 1989. június 16-án igen erősen rögzítette ezt a tablót. Az utolsó években mind erőteljesebb a másik, az *október 23.-központú* történet jelenléte – azé, amelyik a forradalmat a bátorság, a merészség, az ifjúság, vagyis a szabadság ünnepének tartja, és ezt szeretné benne ünnepelni. Valószínű, hogy a személyes emlékezés jelentőségének törvényszerű leértékelődésével 1956 emlékezetét e két nagy történet szintézise határozza majd meg, ahogyan 1848–49-cel kapcsolatban is elválaszthatatlan a Nemzeti Múzeum *lépcsője* és az aradi vesztőhely. Ez a kép persze kimetszi a demokrácia hagyományvilágából néhány nemzedék életútját, de ez megyesik bizonyos korszakokkal. 1956 bizonyosan még inkább az egész 1945–89 közötti korszak emblémája lesz, amely a magyar társadalmat egyszerre fogja ábrázolni a szovjet rendszer áldozatának és ellene bátran felkelőnek. A hétköznapi története persze egyáltalán nem hasonlít erre – az igazán új fejlemény az lehetne, ha ezek a nagyon is létező mindennapi hagyományvonalak közelednének a jórészt felülről kialakított emlékezetekhez.

Az *1989 előtti értékelés* a kérdésben nyilván az akkori hivatalos magyar álláspontra vonatkozik. A nyugati demokratikus emigráció és a hazai

demokratikus ellenzék értékelése ugyanis 1989 előtt is nagyjából az volt, ami ma. A kádári vezetés „értékelésének” bizonyos töredékei ma is jelen vannak. Vásárhelyi Mária adatai szerint 1988-ban az emberek 40%-a válaszolta azt a közvélemény-kutatók kérdésére, hogy 1956-ban ellenforradalom volt – 1989-ben, túl az újratemetésen ez a szám 12%-ra csökkent. 2003-ban viszont 16% volt.⁶ Ennyi évtized után ez nem túl sok, de jelzi, hogy sokakhoz el sem jutott a rendszerváltás – mert a tudatos sztálinista kommunisták számát azért ennél jóval kisebbre becsülöm... A történettudományban az 1989 előtti hivatalos „értékelést” – mert elemzés eredményeiről ez esetben nem lehet beszélni – halottnak vélem, amelynek semmiféle relevanciája nincsen a ma diskurzusaira.

⁶ VÁSÁRHELYI Mária: Csalóka emlékezet. 1956, Nagy Imre és Kádár János alakja a közgondolkodásban. *Élet és Irodalom*, 2003/24.